

“LARRAMENDIREN ERAGINAZ ETA” *

IBON SARASOLA

Mende honen hasieratik orain arteko ikuspegiaren arabera, Larramendi ez zen izan euskal gramatika baten eta hiztegi bitxi baten egilea, eta hegoaldeko literaturgintzaren nolabaiteko eragile teorikoa baizik. Ikuspegi ofizial horren aurrean, badirudi azken urteotako euskal ikerkuntza hasia dela Larramendiren euskal literaturarekiko eraginaren egiazko garrantziaz jabetzen. Ikuspegi berri honen lekuko —lekuko baino zerbait gehiago—, J. A. Lakarraren «Larramendiren hiztegi-gintzaren inguruan» (ASJU XIX-1, 1985) artikulua bikaina gertatzen da. Lerro hauetan delako artikulua eragin dizkidan zenbait iruzkin eta gogoeten berri eman nahiko nuke, besterik gabe.

1. Lakarraren artikulua ildotik, eta hitzberrien erabilteari dagokionez, zerok gaineratu beharko lirateke gutxienez:

a) Ulibarririk bere *Gutun liburuan* dakarren euskal-erdal hiztegi-modukoak ia iturburu bakartzat Larramendiren DT-a du. Bestalde, bere eskutitzetan ez dira falta hitzberriak, larramenditarrak (*ekautu* etab.) nahiz haren erara sortuak (*izortegi* etab.).

b) Espero zitekeen bezala, Adiskideen Batzarrekoen hitzaldi eta bertako ikasleen euskal lanetan begien bistakoa da jesuita andoaindarraren eragina¹. Orabat Ubillosengan (*hitzone, araututsa, Jakiunde* etab., etab.), E. Adoainengan (ik. F. Ondarraren «Escritos en vasconce del P. Esteban de Adoain», *FLV* 1985, atera berria), eta zer esanik ez Mendibururengan.

c) Iparraldeari dagokionez, Lakarrak aipatu obrei, 1828-ko *Testament berria* gaineratu behar zaie. Hau da agian, Iztueta eta Egiategiren idazlanen ondoan, Larramendiren eragina nabariarik

* Eskerrak eman behar dizkiet J. A. Lakarra eta I. Segurolari, artikulua honen lehen idaztaldea irakurriz gero egin dizkidan ohar eta kritika jakingarriengatik.

1. Ik. X. Altxibar, «Euskara Adiskideen Batzarrean», *Symbolae Ludovico Mitxelena Septuagenario Oblatae* (Gasteiz 1985), 1119-1135. or.

azaltzen duen Lore-Jokoen garaiaz aurreko liburua. Bestalde Lécluse-ren *Manuel de la langue basque*-ko hiztegieta nabaria da Larramendiren itzala eta are, neurri batean bederen, harekiko zuzeneko zorra. Orobat, I. Seguiolak adierazi didan bezala, Inchauspek, *Guero Guero*-ren bere «ekhoiztean» bederen, erabiltzen ditu hitz larramenditarra: *batundetu*, *eskiribakida*, *adere*, adibidez, hitzaurrean bertan.

e) Lore-Jokoen garaiari dagokionez eta haien inguruan sortu zen hizkuntz eraberritzean badago oraindik zer azterturik I. Pagolak azaldu dituenz gainera. Adibidez, Antiaren itzulpen lanak *DT*-aren erabat mendeko eta are morroi lotsagabe agertzen dira². Lore Jokoetatik at baina garai bertsuan, Iturzaeta otxandiotarren obrak berraztertze sakona merezi luke, eta ez Larramendiren eraginaren ikuspegitik soilik³.

2. Beste maila batera igarotzen garela, Larramendiren eragina neurtzeko ez da aski «agerkidatu», «jaiera» edo «leinargiti» agertzen diren testuen bila aritzea. Beraren lana zela medio Hegoaldean (edo Gipuzkoan edo Bizkaian) hedatu ziren hitzak ere kontuan hartu beharko lirateke. Izan ere, hitz asko dira gaur egun erabatekotzat edo euskalki guztietan betidanikotzat jotzen badiugu ere Larramendiri eskerrak berezko eremutik at hedatu direnak: esate baterako, *adin* ez da Larramendiri esker gipuzkerazko idazleen artera hedatu zen hitz bakarra⁴.

2. Vicente de Arana-ren, *El brebaje maravilloso*, poemaren itzulpen *Aberedari Miragarria*-ren honako pasartean marka guztiak hausten bide ditu Otaegik: *Kolko tupozkari altxatuaren, eta lepo marmol-arrimueta ederraren antza* «el levantado seno palpitante y el primoroso cuello alabastrino» (*Euskal Erria* 1882c, 578); cf. Larramendiren *DT*-n «Alabastro, *marmolen motako arri churi bat*».

3. Iturzaetari buruzko Villasanteren iritzia (*HLV* 280.or.) «todas las obras de Iturzaeta están en vascuence vizcaíno popular y auténtico» badirudi ez dela erabat zuzena, bereziki haren *Aita Gaspar Astete-ren Icasbide Cristinaukorraren azalduera laburrak* (Durango 1899) obrari dagokionez. Liburu osoa neologismoz (larramenditarrez nahiz bere kabuzkoez) josia agertzen da. Idaztanka ere aski nabarmena da, honako erakusgarrian ikus daitekeenez: *Cergaitic derichoe asigarriak edo lenenac lau on-oidade onei? Diralaco on-oidade oituracor guztien asiera eta jatorriac leguez*. Neke handirik gabe aurki ditzake irakurleak delako *azaldueretan* pasarte are nabarmenagoak.

4. Laster argitarako den K. Mitxelenaren *Orotariko Euskal Hiztegia*-ren lehen liburukian frogatzen edo den bezala, *adin* Iparraldeko eta Nafarroako hitza zen berez. Gipuzkoako liburuetan —eta beharbada sermoigintzan— Larramendiren hiztegiaren eraginez hedatzen da. Bizkaian ez da gauden mendea arte hedatzen, bizkaierazko idazle klasikoaren artean *adin* «adimendu»-ren ordeko bezala erabiltzen zelako.

Kontu berean, *Hiztegi hirukoitza*-ri eskerrak hegoaldeko idazlangintzatik desagertzen —edo bakantzen— diren hitzak sartu beharko lirateke. Puntu hau ez da gure artean oraingoz batere aztertu, baina nik bederen badut halako susmoa azterketa horretatik fruitu oparoak aterako genituela. Hemen ere mailak leudeke: denek edo bazterten dituzten hitzak (*infinitamente* etab.), eta idazle «txukunenak» soilik (Mendiburuk eta Agirre Asteasukoak bai, baina Cardaberazek eta Gerrikok ez, esaterako) bazterten dituztenak.

3. Arazoa oro har harturik, Larramendiz aurreko eta ondoko idaztankerak dira erkatu beharko liratekeenak.

Da gauza bat esan, eta pensatu alditequean excelenteena, ta admirableena; Jaun bat infinitamente Poderoso, Sabioa, Justoa, Principioa eta fiña gauza guztiena.

Da esan al, ta pensa al ditequean gauzarik andiena, ta miragarriena; Jaun bat fin gabe ona ahalsua, jaquinsua, justua, gauza guzien asiera ta fiña.

Bi pasarte hauen artean hogei urteko aldea besterik ez dago. Lehenegoa, Irazustarena, 1739koa da; bigarrena Mendibururena 1760 ingurukoa. Bitarte labur horretan jazo den «iraultza»-k iturburu jakina du: Larramendiren obraren —bereziki 1745eko hiztegiaren— eragina. Ildo beretik, azpimarkagarria da XVIII.mendeko bizkaierazko obren artean helduena eta XIX.mendearen hasieran eratzen den literatur bizkaieratik hurbilen dagoena Cardaberazen *Kristiñau Doctrinea* izatea.

Ikusten denez, ia erabateko eraberritze hori ez dagokio soilik hiztegi-alderdiari. Hizkuntzarekiko jarrera orokorra da hemen aldatu eta irauli dena. Hots, Larramendiren eraginez, erdararen mendeko eta morroi huts izateari utzi eta hizkuntzaren berezko baliabideei begira jartzen saiatzen hasi da euskal idazlea.

Iru oetatic bata iñola ere ez da bestea; ta iru oetatic bacoitza, beste biak bezala, da Jaincoa; zeren Aitatasuna, Semetasuna ta Espiritu-Santutasuna, gauza baná edo bereziak izanagatic, Jaincotasun bat baizic ez da Irutasun edo Trinitade hau guzia.

Milaren artean hautatu dudan Ubillosen (*Christau doctriñ berri-ekarlea* 126) pasarte hau, esaterako, inungo aldetik ezin begi-

tanduzkoa litzateke Larramendi baino lehen; orobat, K. Mitxele-
nak inoiz komentatu didan bezala, Muniberen teatro-saioek edo
Basterretxearen bertsoek erakusten duten moldaera-handinahia.

4. Ez dut hau aukerarik egokiena literatur hizkuntza baten
aurrerabidea baldintzatzen duten alderdi guztiez aritzeko. Baina
bada bat Euskal literatur hizkuntzaren bilakaeran ene ustez froga-
-harri gertatzen dena, orain arte egin zaion hutsaren hurrengo ja-
-ramona gorabehera. Euskal atzizki-sistemaren bilakaera eta aurre-
-rabidea da. Izan ere koerlazio guztiz garaia bide dago literatur
euskalki baten eratzearen eta bertan gertatzen den hitz eratorrien
kopuruaren artean. Iparraldean, Etxepare —gaiak tratatzeko mo-
duan eta, P. Altunak erakutsi duenez, darabilen hizkuntza-motan—
poeta erabat herrikoia da; eta, hain zuzen, ia hitzik ez da Etxepa-
-rerengan atzizki bidez sortutakorik. Lapurtar klasikoa eratzen du-
-ten Leizarragaren, Etxeberri Ziburukoaren eta Axularrengan, al-
-diz, hitz eratorrien ehunekoa nabarmenki altuagoa da, antza. Ba-
-dakit puntu honek azterketa zehatza eskatzen duela, eta atzizki
bakoitzaren bilakaeraren historia finkatu arte ez dagoela baieztatze
biribilik egiteko modurik. Dena dela banago, esaterako, Lakarrak
aurkezten dituen Leizarraga eta Axularrenganikako hitz-zerrende-
-tan ezer gutxi dela herriaren ahotik jaso. Are gehiago, *-tasun*
atzizkia zenbatzaile bati itsatsiz Etxeberri Ziburukoak *hirutasun*
sortzen duenean, delako atzizkiaren ohizko ezartze-eremua bortxa-
-tzen ari da, *uhindi* (Man. Dev. II 151) edo *arraindi* (ib. 153) sortze-
-rakoan *-di*-rena bortxatzen ari den bezalaxe⁵.

5. Beste kontu bat da atzizkiok gerora izan dituzten gorabeherak.
-tasun-en ezartze-eremua etengabe hedatuz joan da, eta gaur egun *nortasun*
bezalako hitzberri bat ez du inork aitzakiatzen. *di*-ri dagokionez, bere ere-
-mu-hedatzea ez da askok uste duten bezain berria: Etxeberriren aipatu
adibideez gainera, Cardaberazengan *aingerudi*, *santudi*, *erregladi*, jendedi
aurkitu ditut, *ondi*, *gizondi* Lécluseren *Manuel*-ean eta *gurdidi*, *odolgirodi*
Iztuetarengan; eta begien bistakoa da azterketa sakon batek itxuragabe
ugalduko lituzkeeta adibideak. Horrela, P. Altunak Mendibururen *Idazlan*
argitaragabeak-etan zertu duen azterketan *ondasundi*, *landi*, *nekadi*, *atsegin-*
di, *etxedi*, *ontartedi*, *zulodi*, *garidi*, *grazidi*, *bekatudi*, *indardi*, *oialdi*... aurkitu
ditu. Eta *lagundi*-ren fabore esan dezadan ez dela Sabino Arana zorione-
-koak asmatu hitz bat: I. Pagolak erakusten duenez aski erabilia zen Lore-
-Jokoen garaian, Larramendiren *lagunkida*-rekin batera. Egia esan, ez da
ulertzen zergatik *nortasun*, *hiztegi* edo *arautegi* «zilegitzat» ematen dituz-
-tenek ez duten *lagundi* edo *araudi*-rekin orobat egiten, arazoa hizkuntza-
-rekikoa gabe ideologikoa (cf. *Euskadi*...) ez bada bederen. Eta *gaztedi* ego-
-kia iruditzen ez zaienetakoa naiz, *gazteria* aspaldidanik ongi finkatua ho-
-besten dudalako, besterik gabe.

Hegoaldekoari dagokionez, Larramendiz aurreko literatur ekoizpenaren tasun nabarienetako bat hitz eratorrien eskasia gorria eta atzizki bidezko —*tasun*, eta leharbada *garri*-ren bidezkoak ezik— hitz-sortzerik eza da⁶. Jakina denez, egoera hau erabat aldatu zen Larramendiren *Hiztegi Hirukoitzaz* gero.

Bat nator Lakarrarekin «*Hirukoitzean* gutxiena da asmatua eta gehiena herritik eta autoreetatik hartua» dionean, baina dena dela asko da nere ustez berak sortua. Atzizkien ezartze-eremua hedatuz sortuari buruz ari naiz. Hemen ere badago zer azterturik eta zer zehazturik⁷. Halere, hor zehar —hitzerdika bederen— hain zabaldurik dagoen ustea, «Larramendik gaizki eratutako hitzak besterik ez zituen asmatu; bere hiztegiko gainerako eratorriak betidaniko euskal hitz jatorrak ziren» edo diona, ezin onartuzkoa iruditzen zait. Gaur erabiltzen ditugun eratorrietako asko Larramendiren eskutik heldu zaizkigu; beste askok, aski bizirik —gaur proposatzen zaizkigun beste zenbait baino biziago— iraun zuten, mendearen hasieran Arana birgarbizalearen eta Azkue populistarren eraginez baztertuak gertatu ziren arte.

5. Aipatu direnak gorabehera, esan beharrik ez dago Larramendiren proposamenetako asko ezer gutxi erabiliak edo erabat

6. Beharbada RS izan daiteke alde honetatik salbuespen nabariena. Be ti harritu nau delako esaera zaharretan, erderatikako hitz ugari izan arren, ez dela ia hitzik begien bistako erdal itxura duenik. Eta beharbada oker nago, baina *ibar-jaun* bezalako hitzei, esaera zaharron biltzaile-moldatzaileak —denetik egin bide baitzuen— sortutako zeren eitea hartzen diet. Hildo beretik adierazgarria iruditzen zait errefracuotan *denbora*-ren ordez *aldi sistematikoki* agertzea, gure mendean aranazaleek egingo zutenaren aitzindari. Orobat, *zartegi* 'vejez' eta *gaztegi* 'mocedad'-ek, RS-en moldatzaileak *-tegi* atzizkiaren ezartze-eremua hedatuz hitzberriak sortzeko saio gerora ondorerik gabeak dirudite. Beriaini dagokionez, agertzen duen nolabaiteko heldutasuna Iparraldeko autoreen irakurraldiei zor bide dio. Zein izan daiteke bere *h-a* erabiltzearen eta erabiltzeko moduaren iturburua lapurtar tradizioa ez bada?

7. Badaude aztarnak, Hegoaldean eta Larramendiren garaian, hitz eratorri asko —are arruntenak— «herrikoiak» ez zirela ikuserazten dutenak. Esaterako *asiera* «betidanikoa» bazen, zertara zetozen Mendiburu baten zalantzak *asiera* eta *askuntza* baliokideen artean? Honelako duda-mudak —egile beraren *aitatasun/aitanza*, Cardaberazen *erraztasun/erraztura* eta abarrek bezala—, eratzen, sortzen ari den hitzberri-sistema batean halabeharrez gertatzen diren zalantzen adierazgarri dira. Hitzberriak sortzen ari zirela eta hitzok ez zirela «herrikoiak» ikusteko, cf. «Gure guizon ta andra baserrietacoac chit ederqui, ta bear bada inorc ez becela, itzeguiten dute berai dagozquien gauza ascotan. Ordea ez luquee jaquingo nola zucendu itzac gauza goratu ta beren gañeticoetan» (J. A. Mogel *Éracasteac* vii).

baztertuak izan zirela. Gertakari honen arrazoi nagusitzat —zenbait aipu Lakarraren artikuluan bertan ikus daitezke— zera aipatu da, idazleok —eta Larramendi bera— bere euskal senari eskerrak, aldrebeskeria edo bitxikeria horien desegokitasunaz —hizkuntz desegokitasunaz, hain zuzen— ohartuak zirela alegia.

Nik besterik dela uste dut. Larramendiri dagokionez, prestatzen ari zen euskal-erdal hiztegi P. Altunak argitaratuan *DT*-ko «voces facultativas» direlako guztiak sartzen ari zela ikusirik, benetan nekeza da orduan ere txantxetan ari zela pentsatzea. Orobat, ondokoen harekiko oro-harrezko jarrera honako hitzetan adierazten dena bide zen:

Orañ eun urte Apaiz bat Ernanin omen zan, bere ustez, Euscaraz ondo zequiena: urte asco da Apaiz zar bati aditu niola, anciñaco Apaiz ori aize banoz [sic] betea oi cegoela, ta alabatcen zala, lau boz, edo itz oiec: ATOMO, ECLIPSE, HOGUERA, ta HORIZONTE, iñorc ere Eusqueraz emango etziozcala. Aizezco arrotasuna. Apaiz orrec guchi cequien, ori baño ezbasequien. A. Larramendic oriec, eta ascoz meago ta gaitzagoac bere Dicionarioan ederqui dacartci. Lausoa edo ela da Atomoa: Arguea da Eclipse edo arguigabea: Sucarra edo suac egitea da Hoguera: Marboilla da Horizonte. (Cardaberaz *Eusqueraren Berri Onac* 46 h).

Ez dut uste garai hartako testuak arakatuaz gero kideko aipua aurkitzea zaila litzatekeenik, bereziki XIX mendearen azken hamarkadetan, hau da, I. Pagolak azaldu duenez, Larramendiren eraginaren «urrezko urteetan». Eta 1900 arteko epealdian, antza denez, ez dakigu jesuita andoaindarraren lanari inongo alderdikako aitzakiarik jarri zion inoren berri.

Dena dela bazegoen desegokitasunik Larramendiren ahaleginean. Baina ez zen hizkuntzarekiko desegokitasuna, euskaldungoaren kultur egoerari buruzkoa baizik.

Egercicioac A. S. Ignacioc Gaztelaniaz esribitu cituen. Baña orietan nic dacusadana da, animen provechuraco danean, Latinezco itzac edo bozac, alerik erreparo gabe Santuak artcen dituela. Ori bera, bada, bear danean ta arrazoi andiarequin Euscaldunac eguin bear degu: ta are gueiago, ta premia andiangoaz, Eleizaco gauza ta Misterio edo Sacramentuen gañean itzeguitean: eta Oracio, edo mortificacio, ta espirituco Dotrinaren puntu edo gauzaren bat ondo adierazo nai degunean. // Itzqueraren batzuec orrela artceac, esan nai eztu, Eusquerac berariazco itz garbi, ta berezcoac gauzentzat ezdituela. Ondo daquienaren-

tzat baditu. Esan nai dedana da, orañ iñori Eusqueraz eracustera ez noala, ezpada animai nolerebait laguntzera, eta oriec salvatceco bearren diran gauzac ondo adierazotzera. (Cardaberraz *Egercicioac* I 29).

Ala bada gure euscal-errietaco guizon ta andra, nescach ta mutillic gueien gueienac dira jaquituriaren aldetic, aurchoac becela, ta eman bear diegu animaco oguia ceatu ta puscatuta. (J. A. Mogel *Eracasteac* v).

Otoitz-gaiac moldatu ditut euscaldunen oneraco; ta orre gatic, oi den baño gueisseago gauzak ceetzen, ta aguertzen ditudala. (Mendiburu *Otoitz-Gaiac* I iracurleari).

Euscarazco Libru hau, Euscaldun utsentzat eguiña da; bada Frances, Latin edo Gastelania daquitenac, neque gutiagorequin ecus dezaquee beste Libruetan, onetan eracusten dena. (Mendiburu *Jesusen Bihotzaren Devocioa* iracurleari).

Eusqueria berez aberatsa da, baguenqui ondo. Gueuc Eleisa guizonoc verba ascotan naastau, ta ezaindu dogu Eusqueria. Gueuri entzunda, daquijeez baseerrijetacuac *Jaungoico Omnipotentia, Poderosua... Virginia Clementisimia... Misericordijosia... Absolvicinoia... Mandamendubac... Doloria... Errestituzinoia...* Ta beste onaco verba euscalgaistoco asco. Erdeera ezdaquijeen euscaldunac, euren echeetan, ta artu emoneetan biar daven guttia, esaten davee eusqueera garbijan. Cristinautzaco icasijan dira euscaldun gaistuac. Ezda au eusqueeriaren errubaa, ezpada gueuria. Ta ain dauqueez ija artubac erdeera, edo latin verba batzuc ece, euraquin ezpada, aituten ezdavee ondo dotrinia, edo cristinautzaco eracutsija. Onen bildurra arren, imini ditut erves-te verba bat batzuc Icasiquizunetan. Bada Cristinautzaco eracutsijan zucen aituten emotia, leenago da, verbeetan eracustia baino. (F. Bartolome. *Icasiquizunac* I, iracurliari).

Eusquera garbi garbian gucia ipiñi banizun, etcenduan guztia entendituco, ta ala ez nuen deseo nuena logratuco. Utcu bada aurqueriai: Eta beguiratu sustanciari. (J. C. Echeverria *Devociozco vicitzeraco sarrera* 6).

Ill ciran Larramendijac, Astarloac, Moguelac baña ez eureen liburubac; oraindic gustijac arguitara urten ezbadabee bere. Vici da oraindic zorijonez Erro, ta zaletuten bagara ondo eusqueerara, erro zabalac botaco ditu bazter gustijetara, ta orduban urtengo dabee liburu barri eusqueriaren Lora, ta ondasunez betiac. (J. J. Mogel *Baseerritaar nequezaleentzaco escolia* viii).

Larramendiren asmoak aurean aurkitu zuen egoeraren alderdi nagusiak bere ondoko euskal idazleen aipu hauek erakusten dituzte. Larramendiren lanaren azken xedea —eta nabarmenago ikusten da hori Lakarraren artikulua ondoen— euscaldunen

hizkuntz kontzientzia biztea, eta euskara euskaldunen kultur hizkuntza bihurtzeko «azpiegitura» —gramatika eta hiztegia— ezartzea izan zen⁸. Haren ihardukiaren alderdi apologetikoa ere azken helburu hori iristeko bitarteko bat —erabat beharrezkoa, kontuak nola zeuden jabetzen bagara— besterik ez zen.

Larramendiren ametsak edo bete ez zirela esan beharrik ez dago. Euskaldun ikasiek, betidaniko joerari jarraituz, erdara hartzen dute orain ere kultur hizkuntzat, hots, erdaldunak dira ika-siak diren heinean. Erdaraz moldatzen dituzte beren liburuak, erdarazkoak dira beren irakurketak, erdara erabiltzen dute beren arteko harremanetan, lumaren bidezkoetan bederen⁹. Euskara euskaldun hutsen erlijio-heziketa bideratzeko soilik erabiltzen da, salbuespenak salbuespen, eta gutxi, oso gutxi dira arlo honetaz arduratzen direnak. Dena dela erlijio-heziketa horren maila nabariki jasotzen da, eta, Larramendiri eskerrak, edukien maila-jasotze horrekin ados datorren euskara idatziaren duintze nabarmen bat gertatzen da. Baina ahalegin honen mugak —euskaldun huts zen herri xehearen kultur maila apalaren eta hizkuntz maila desegokiaren ondoriozkoak— begien bistakoak ziren eta, goragoko aipuetatik ikus daitekeenez, ongi jabetuak zeuden horretaz hura gauzatu zuten elizgizonak. Bestalde, kontuan eduki behar da —hori azpimarkatzeaz ere ez dira ahazten— elizgizonon eginbidea beren mezua entzuleengana heleraztea dela, eta gainerako egitekoak xede nagusi horrek baldintzatzen dituela. Argi dago marko mehar eta baldintzaz bete horretan Larramendiren «voces facultativas» direlako gehienak erabat lekuz kanpo gertatzen zirela, alderdi guztietatik. Mementuz bederen, eta denbora egokiagoren zain, agian.

6. Gure argudioari jarraituz, maila gorago —edo euskararen-tzat arrotzago— batean egin ziren saio urrietan gertatzen dena aztertu behar dugu. Lakarraren lanean ikus daitekeenez, Cardaberraren liburu «tekniko» bakarrean, Iztuetaren bi liburuetan, Iturriagaren jolasetan edo Mogelen latinetikako itzulpenetan, adibidez,

8. Gogora bedi Larramendiren harako «Ahora está en disposición el bascuence y en punto para hablarse en cualquier ciencia y facultad...» hura, Lakarrak bere lanean aipatzen duena.

9. Cf. besteak beste «Este prólogo [bere erakusaldiak nola erabili behar diren azaltzen duena] se ha puesto en castellano, temiendo que muchos Catequistas [hots, erlijio-irakaskuntzaz arduratzen ziren elizgizon eta laguntzaile *euskaldunak*] no lo leerían de otra suerte». J. B. Aguirre *Eracusaldiac* 1803, 15.

Larramendiren neologismoen erabilera nabariki eta adierazgarriki gehitzen da. Are gehiago —gaiak eta idazkerak horrela eskatzen zuen— V. Moguelen Luis de Borbon Kardenalaren *Carta Pastoral*-aren itzulpenean, edo Egiategi zuberotarraren *Filosofu huskaldunaren ekheiak* liburu handinahian. Eta, zer esanik ez, Iztuetak bere *Condaira*-n gaztelaniatik itzultzen dituen zatietan. Itzulpen hauen delako trakeskeria eta jatortasun falta Larramendiren eraginari leporatu bazaio ere, nere ustez arrazoiak hortik at bilatu behar dira. Bestela uste duenak erka bitza Iztuetarenak Ipar aldean, Iraultza-ren garaian, Larramendiren hiztegia gabe frantses hiztegiaren eraginpean egin ziren itzulpenekin, eta garbi ikusiko bide du trakeskeria eta jatortasunik ezaren iturburu nagusia tradizio eskasiak dakarren trebetasun falta dela, ez hiztegi aldetiko «gehiagikeria».

Baina arazo hau gorabehera, bada beste bat aski garrantzizkoa eta behar adina azpimarkatu ez dena. 1750-1900 bitarteko testuen «larramenditartasuna» ez da autoreen arabera banatzen —ondoko garbizaletasunetan oro har gertatu ohi denez—, erabiltzen den tankera eta mailaren arabera baizik. *Ipui onac*-etan hain jator idatzi zuen berbera da *Carta pastoral*-aren itzulpenean hain larramenditarra agertzen dena. M. Soroak, jostiduri eta elkarrizketa herrikoi-en egileak, «orain guacen aditzera ematera nolacoa dan ango izatera iritarauki eta elkargarritazunec, erakutsiric lumeroakiñ, zer modu mercakingarrian dagon...» eta kidekoak idazten ditu *Euscal-naparren joera edo emigrazioa* itzulpenean¹⁰. *Azaldue-rak*-eko Iturzaeta *Berbaldiak*-ekoa baino askoz larramenditarra goa, da, bigarrenak ahoz esateko sermoiak diren bitartean lehenengoak kristau ikasbidearen egiak gure artean gutxitan eman den goratasun batez azaltzen direlako hain zuzen. Eta abar.

Guzti honetatik bi ondorio atera daitezke:

a) Hegoaldean bederen, 1750-1900 bitartean kultur maila gutxienekoa —hots, bertsolari eskolatu gabeena edo kristau ikasbide marjinalena— gainditu duten euskal idazlan gehienetan atzean Larramendiren eragina —zuzena nahiz zeharkakoa— nabari daiteke. Eta maila jakin batetik gora aritu behar zenean nahi ta ez jo behar zen haren hiztegiara. Ez zegoen euskararen alorrean beste hautabiderik.

10. Donostia 1885, 88. or. I. Pagolari zor diot liburu hau ezagutzea.

b) 1900 urtea arteko euskal idazleentzat Larramendiren hiztegiari ezin zitzaion hizkuntz aldetiko aitzakiarik jarri; hortaz, gaiaren nolakotasunak, tankerak eta kultur edukiak alde batetik, eta irakurleagoak —ustezko irakurleagoak— bestetik, baldintzatzen zuten, beste ezerk baino areago, haren erabilera.

7. Puntu honetara iritsiz gero, beharrezkoak bide dira ohar batzuk euskaldungoaren kultur egoera eta bilakaerari buruz. E. Knörr-ek *Ineffabilis* buldaren Laudio aldeko bizkaierazko itzulpen bat argitara zuen, J. A. Uriartek egina¹¹. Bulda beraren gipuzkerazko itzulpen bat *Euskal Erria*-n agertu zen, 1885 urtean, Uriarterena hau ere. Bi emanaldion arteko berezitasunik deigarriena ez datza euskalki-diferentzietan, hitz landuen aurrean batean eta bestean hartzen den jokaeran baizik. Horrela, Laudioko bertsioko *eguiya, obispo, misteriyo, mancha, santidade, pensamintu, pillar, escallera*-ren aurrez aurre gipuzkerazkoko *sinistamen, apaiznagusi, eskutapen, kutsu, santutasun, gogorazio, abearri, zurubi* ditugu; eta honetako *banak eta bereziak, berezitu, ilcor* etab. perifrasi bidez ematen dira Laudiokoan.

Ze ondorio atera behar da Uriarteren jokaera honetatik? Zergatik agertzen da garbizaleago —eta neurri batean larramenditarago— gipuzkeraz ari denean Arabako zoko bateko euskaraz ari denean baino? Neretzat erantzuna argi dago: Gipuzkoan, Laudio aldean ez bezala, bazegoen euskaldun ikasi multzo bat hitz horiek hizkuntzaren maila jasoan —euskara idatzian edo hitzaldietakoan, esate baterako— normaltzat jotzen zituena. Multzo berak posibleztatu zuen Lore Jokoen eta *Euskal Erria* aldizkariaren inguruan gauzatu zen kultur produzioa. Beste hitz batzuek esateko, XIX. mende bukaerako gipuzkerak bederen bazuen dagoeneko maila landu bat, teori hutsa baino zerbait gehiago zena¹².

8. Esan gabe doa azken puntu honek ondorioz dakartzan arazok luzeegi aritzera bultzatuko nindutekeela. Halere, zerbait esan nahiko nuke ildo honetatik.

11. Ik. «Una traducción de Uriarte al vascuence alavés: La Bula ineffabilis de 1864», *Piarres Lafitte-ri omenaldia*. Bilbo 1983.

12. Kontua lehenagotik zetorrela, J. A. Mogelen *Confesio Ona*-ko hitzaurreko honako pasartean antzeman daiteke. «Nic icusi baneu bizcaitarretan eusqueriaren zaletasun quiputzetan necusana, ez nintzan ain esquer dongacua izango, cein da ichico nituban barurik neure bizcaitarrac...».

Literatur tradizioari buruzko azterketen ondorioak ateratzeko orduan kontutan eduki beharko genuke euskalkien banaketaz gain hizkuntza mailena —euskal hiztunen mailena— dagoela. Esaterako, gipuzkerazko testuetan *irutasun* edo *almen* agertzeak ez du esan nahi, noski, Gipuzkoako azken baserritarrak berezkoak zituelako erabiltzen ziren hitz batzuen aurrean gaudenik. Berezko ez zituen ez horiek ez horien erdal ordainak¹³. Bere bizitzatik —hots bere kulturatik— at zeuden denok. Eta, bestalde, zer zentzu du horrelako hitzei, Azkuek eta egiten duten bezala, euskalki-marka ezartzea?

Ikuspegi hau baliagarria gerta daiteke gure artean egin diren zenbait euskalki-azterketen egiazko esannahia atzemateko. Adibidez, eta lehenengo eta behin, Bonaparte Printzearen —edo beste- ren— aginduz moldatu ziren hainbat euskalki-itzulpenek, Inchauspek oharterazi zuen honako arazoarekin egiten dute topo:

Volontiers je consens à la substitution du mot *liburia* au mot *guthuna*. Si votre Altesse trouve convenable de faire ce changement. Mais vous voudrez bien me permettre de faire à ce sujet quelques observations. Si dans un ouvrage en dialecte labourdin, (et il en est de même de Guipuscoan) on devait employer les mots généralement usités dans le langage, on aurait un basque bien altéré et surchargé de mots étrangers. Il faudrait dire par exemple: *passatu* pour passer; *arribatu* pour arriver; *seguitu* pour suivre; *guardiatu* pour garder, et non *igaran* ou *iragan*; *heltu*, *jarraiki beiratu* ou *zaintu* termes toujours employés en Soule. Il faudrait faire à chaque page de la traduction de Haraneder corrigé par M. Harriet plusieurs changements. Ma traduction ni pour *guthuna* ni pour d'autres, n'aura pas besoin de dictionnaire explicatif. (A. Irigoyen «Cartas de Inchaupé al Príncipe Bonaparte» *Euskera* 1975, 175 h.).

13. Harrez gero bada gure artean halako joera bitxi bat euskara «herrikoia» eta erdara elkarren kidekotzat hartzeko. Esaterako I. Berriatua zenak txosten bat aurkeztu zuen 1963ko Euskalzaleen Biltzarrean, Bermeoko arrantzaleen hizkeraz. Delako txostena horrela hasten da: «Nire lan onetan Bermeoko berbak erabiliko dodaz. Aolan, asikera asikeratik ikusiko dozue zelakoa dan Bermeotarren leksikua. Orrek ez dau esan gura, Bermeotarrak legez bardin berba egingo dodana. Eurak asko laburtuten ditue berbak, [...]. Nik neuk berbak oso osorik esango dodaz, eta bizkaiera literarioa erabiliko dot; baña leksikua Bermeotar utsa izango da jeneralmentean». Baina nork sinets dezake *leksiko* Bermeoko arrantzaleen hitza zenik? Argi dago *hiztegi* —edo *hitz-ondare* edo nahi dena— *leksiko* bezain arrotz gertatzen zela bermeotar arrantzaleentzat. Zergatik lerratzen da orduan I. Berriatua erdarazkoaren alde? Aspaldidanik entzuten ditugu euskarak jasaten duen diglosia egoeraren aurkako salaketak. Ez dakit noraino egiten diren salaketok euskararen mesedetan. Horrela balira, diglosia horren hizkuntz-ondorioen kontrako ahaleginekin batera etorri beharko lukete.

Inchauspereen aipu honek, funtsezko axola badu ere, ez du arazoaren alderdi bat besterik aipatzen: herri xeheenak eta euskaldun ikasiak ezik beste denak galdu dituzten hitzena, alegia. Baina bada besterik. Hizkuntz egoera jakin batean «irabazi» ez diren hitzena, adibidez. Izan ere, esaterako, printzeak moldarazi zituen Erronkari, Zaraitzu eta Aezkoako Kristau ikasbideetan *Trin(i)tate* —edo *poteroso, adoratu...*— agertzeak adierazten duen gauza bakarra zera da, Nafarroako haran horietan¹⁴ euskaldun ikasirik ez zegoela eta, hortaz, *hirutasun* hitza heldu ez zelarik itzul-tzaileak zuen hautabide bakarra erdararena zela. Ez gaude hemen erdararen eraginez galdu den hitz baten aurrean, kultur arazo baten ondorioz «irabazi» ez den baten aurrean baizik.

Uste dut horrelako kontuak gogoanago eduki beharko genituzkeela printzeak «tel qu'il a été recueilli sur les lieux mêmes [...] de la bouche des gens de la campagne» —maila jasoko testuen itzulpenaren bidez!¹⁵— emandako hainbat euskalki-argibideren aurrean. Bonaparteren —eta besteren— azterketek batez ere eus-

14. Ez zen berdin gertatzen Luzaiden, I. Seguiolak argitara duen Etxeberriren Dotrianan (ASJU 1985-1) ikus daitekeenez. Esan dezadan bidenabar ezagutzen ditudan kristau ikasbideen itzulpenen artean bikainenetakoa Damaso Legazen nafarrerazkoa (1880) iruditzen zaidala.

15. Cf. Campionek *Orreaga* (Pamplona, 1880)-ren hitzaurrean diona: «La elección del texto más conveniente para este tipo de comparaciones [euskalki artekoak, alegia] no dejó de embarazarme un poco; lo primero que me ocurrió fue elegir un texto religioso; pero la circunstancia de emplearse en ellos muchas palabras que el euskara ha tomado prestadas directamente del castellano, y por lo mismo, indirectamente del griego y latín, y de estar escritos en esa forma llena de imágenes y comparaciones que caracteriza al estilo oriental, hízome desestimar mi primitivo proyecto, porque necesariamente habían de resultar las versiones con marcado sabor extranjero, sea por las palabras, sea por la construcción de las frases» (7.or.), eta beherago «cuando se quiere apreciar el estado de un lenguaje esencialmente popular, es práctica desafortunada la de usar palabras que representen ideas abstractas o científicas, porque éstas no son del dominio del pueblo, y con ellas únicamente se consigue lucir el ingenio y los conocimientos de los autores, si éstos, imitando al Padre Larramendi, forman las palabras técnicas y filosóficas con los elementos del propio lenguaje, sin acudir al gran arsenal de las lenguas clásicas». Esan dezagun bidenabar Campionek gipuzkeraz moldatu zuen *Orreaga* balada laburrean hitz larramenditar nabarmenak —hala nola *kondaira, arzepizpiku, beadi, pozkida*— agertzen direla, nahiz eta egileak esaten duenez «*Orreaga* tiene la ventaja de que las ideas y palabras en ella usadas y desarrolladas [...], no sean superiores y distintas de las que el pueblo basco usa y conoce diariamente» (ib. 8.or.).

kararen gizarte-egoeraren berri ematen dutela nago: maila¹⁶ ba-koitzean zer galdu zen eta zer irabazi zen, alegia.

* * *

9. *Eraskin gisa*. Lerro hauek amaitu ondoren J. A. Lakarrak Burgosko *Christaven Doctrina* (1747) eskuratu berriaren aldaki bat neuregana dit, bertako euskara-motaz zerbait esan ahal dezadan hemen. Gainbegiratu baten ondoren eta Lakarrak berak gaia me-rezi duen arretaz aztertu ondoren esango duenaren zain, «Pernandoren egia» bat besterik ez dezaket aurrera, hots, Mendiburu-Larramendiren itzulpen hau nabarmenki larramenditarra gertatzen dela. Horrela «Cer ta cein da gure Jaincoa?»-ri ematen dion erantzuna,

Da esan al ta gogora al ditequean gauzaric garaien ta miragarriena, Jaun bat finicgabero ona, al guziaren jabea, jaquintsua, justua ta gauza gucien asiera ta bucaera.

Era berean, eta hiztegiaren aldetik, *ongidago, hizkiroi, berezide, sinisdeta, banaro, aalti, ondekidatu, bereizkiro, jaiera, gurgite, dongede, utsalde, goarpe, indargeio, miñariko, ezkutape, goiteria, hildura, hilduratu, opotar, burutar, ekadoia, egokari, eta abar, alderdi batetik —alderdiez hitz egin ahal badaiteke—, eta Alabiz, Agur Maria, aal guzi(z)ko, partalertasun, aginte, erbestetu, deserri-te, urrikaritsu, onetsi, Jainkotasun, gizatasun, beti iraungarri, askieste, hirutasun, eskabide, Erosle, gloriatzalle, ganzutu, jakinez, otoitz, eskari, gogoeta, begirunetu, lagun urko, aitormen, urrikimentu, prestamen, diñaro, ordendu, gallendu, gurari, desalai, almen jakintasun, sendagalla, beldurtasun, sinismen, ontasun, menpetu, doatsutasun, adiñon (!), naikari, erregiñatu eta abar eta abar, berrogeita zortzi orrialdetako liburuxka batean.*

16. Jakina denez, Bonapartek literatur euskalkiak eta hizkera arruntak bereizten zituen, eta haietan, batez ere literatur gipuzkera eta lapurterazko itzulpenetan, halako eskuzalbatasuna erakusten zuen maila jasoko hitzak onartzeari buruz. Horrelako zerbait atzeman daiteke Inchausperekin aipatu pasartean edo A. Uriartek bidali zizkion eskutitzetan. Dena dela, printzeak B. Echeniqueri idatzi zion harako «la lengua hablada no tiene ninguna autoridad en estos dialectos literarios. Sólo hay que invocar los buenos libros» (P. de Yrizar *Contribución a la dialectología de la lengua vasca* I 97-tik hartua), baieztapena ez dut uste praktikan erabat bete zuenik.